

Тус черниң бараан бұдүрүкчүлерин деткириниң чылы

«ЭДЕМ» — холу чемзиг, чогаадыкчы

Ноябрь 8-те Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол хереглел рыногунда быжыг турушту ээлепкен республикада билдингир бұдүрүлгелерниң бирээзи — кондитер кылыгларының бұдүрүкчүзү «Эдем» фабрикага четкен. Ужуражылганың кол сорулгазы — бұдүрүлгениң ажилдакчылары болгаш удуртулгазы-биле ажык чугааны чорудуп, күрүнениң талазындан оларга кандыг чүүлдер-биле дузаны кадып болурун ылап билип алыры.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Кара-оолду бұдүрүлгениң удуртукчузу С.Фадеев уткуп алгаш, эң баштай боттарының садыынга кириген. Ында кондитер кылыгларының каш янзы хевирлерин соодукчулуг делгег-баартыктарда салып каан, чаа рецептилер-биле быжырган чаа аттарлыг торттарның аттарын көскү кылдыр бижип көргүскен. Бо хонуктарда чаа 15 торт немешкенин удуртукчу чогаарал-биле сонугратты. Ынчап кээрге ам бұдүрүлгениң бұдүрүп турар торт, пирожное, печенье, быжырган аңгы-аңгы кылыгларының ниити саны 240 четкен. Садып алыкчыны сорунзалаан чараштыр каастаан, езулуг-ла чогаадыкчы ажилдың түннелдерин Чазак Даргазы улам сонуграп, элээн каш ам-данныг, чигирзиг печенье-лерни база торттарны садып ап (чурукта), садыгга орулганы киригеш, оон парлалга ажилдакчыларыңа дуьштеки изиг шай-биле чиир кылдыр бодунуң өмүнээзинден сөңнээрге, өөрүп четтиришкени-биле хүлээп алдывас.

Ооң соонда бұдүрүлгениң ажил-чорудулгазы-биле чоок таныжары-биле ак халаттарны кеткеш, цехтерни кезип, кондитерлер-биле ажил-агыжы чугааны эгеледи.

2004 чылда РПС баазасынга бичежек шөл хөлезилеп алгаш, 3 кижиден эгелеп кондитер кылыгларының 10 аңгы хевирин бұдүрүп эгелээн биче бұдүрүлгө ам бут кырында быжыг турупкан фабрика апарган. Бұдүрүлгөдө 55 кижидоқтаамал ажилдап турар. Оларның 35-жи — кондитерлер, 20-зи — садыг-саарылганы чорудуп турар ажилдакчылар. Бұдүрүлгениң автомашиналары-биле найысылалдың 20 хире садыг точкаларыңче база тускайлаттыңан 2 садыыңче («Гаруда» садыг-делгелге төвүндө база «Октябрьский» садыында «Шоколандия») хуннун-не продукциязын чедирип, чоннун хереглелин хандырып турар. Айда-ла бүгү

бүдүрген 30 тонна кондитер кылыгларындан 5 млн. рубльдин орулгазын ап турар. Ынчап кээрге Тываның аңгы-аңгы кожууннарының болгаш найысылалдың чурт-такчы чону «Эдем» кондитер фабриказының чылда бұдүрген 360 тонна продукциязын чемге ажыглап турары солун. Орулгандан кирген үндүрүг кылдыр бұдүрүлгө республика бюджетинче 1,5 млн. рубльди кирип, эки, шынчы үндүрүг төлекчилериниң санынче кирген. Олар чүгле шынчы үндүрүг төлекчилери эвес, а ачы-буян чедирилгезин база чорудуп турар. Кызыл хоорай мэриязының эртирип турары аңгы-аңгы хемчеглериниң спонсорлары база ол ышкаш Уруглар бажынының, салым-чаянныг уругларның база хоочуннарың күзенчиг аалчылары.

Ол-ла бүгүнү бұдүрүп турар холу «алды», чемзиг, чогаадыкчы, (торттар каастаарыңа езулуг чогаадыкчы, уран-шевер холдар негеттинер), ажилыңа сонугралдыг болгаш аңаа бердинген херээжен чон мында ажилдап турар. Быжырап кылыгларың аңгы-аңгы холуксаалары-биле кылган, хөөткен далганнары белеткээр цех бир аңгы. Ол белеткээр далганнар печенье база торт цехтеринче аңгылаттынып чоруптар. Аңаа баарга, деңзи караан часпайн, чижек-хемчээл езугаар тускай дүрзүлөр-биле печенье-лер «төрүттүнүп», тускай саваларга долдуртунар. Торт цегинде «Дамские пальчики» тортту кылып турарын көргөш, Чазак Даргазы: «Силерниң, херээжен чоннун, холуңар-биле тудуп, кылган амданныг чемиңерни чири дег ааскежик кайда боор. Бо анык кыстың ээлгир салаалары тортту чемчидер ол ак крем-биле холуй тудуп тургаш, бұдүрген төңчү продукциязы кым-на-бир садып алыкчы кижиниң сеткил-сагыжын өөртүп, чаагай чүүлду чигени дээш сеткил ханары чугаажок. Ынчанмайн канчаар, ол дээрге сагыш-сеткилден

чайгаар-ла хол-биле кылдыңган онзагай чем-дир» — деп, кондитер-лерни улам хей-аът кириди. Бо удаада цехте кирген тускай чагылар база хөй болду: оглунуң төрүттүңен хунунде чагыттырып кааны «Бумер» машина дүрзүлүг торт ээзин манап чыдыр. Ынак аязыңа ооң төрүттүңен хунунде оглунуң сөңү — ак-ак лилия чечектерлиг сава сынмас торт. Оолдун, кыстың аразында төңчү чок аас-кежиктин, ынакшылдың доңун быжыглаан шайлалганың улуг торту...

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол быжырап чүүлдерге хереглээр — ак үс, сметана, сүт, творог, дагаа чуургазын, далганы кайыын садып ап турарын сонуграага, бұдүрүлгениң директору С.Фадеев далганы — Кызылдан, а арткан чүүлдерни шуптузун Саян артындан садып эккеп турарын чугаалаарга: «Сүттү болгаш сүттен кылыглары Тываның иштинден садып алып арга бар болгай, ол талазы-биле ажил-агыжы чугааларны чорудары чугула-дыр. Ону өөренип көрүңер» — деп, Дарга сүмеледи. Шынап-ла, Кызылдың сүт заводу, Каа-Хем биле Би-Хем кожууннарда сүт-бараан фермалары ажилын шуудадып, продукциязын бұдүрүп турар болгай. Республиканың иштинде ажил-агыжылар бот-боттарын деткижи, кады ажилдажылганы чорутканы дээр болгу дег деп түннелди иштимде үндүрүп, улаштыр бұдү-

рүлгениң цехтерин сонуграп көрдүвүс. Дуржулгалыг кондитер-лер-биле бо удаада ында Кызылдың тудуг техникумунуң (ооң мурнунда ХПТУ-4) повар-кондитер салбырының 10 ажыг сургуулдары практика эртирип турар болду. Мындыг онза бұдүрүлгө аргадуржулгалыг коллегаларыңдан эгээртинмес байлак өөредигни алып аас-кежиктиг аныктарга ак орукту күзеп, чонун өөртүп чорурун Чазак Даргазы күзеди.

Ол бүгүнү көрүп, таныжып, ажилчыннар-биле чугаалашкан соонда ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш. Кара-оол удуг өрээлге ажил-агыжы чугааны чоруткан. Бир дугаарында, чонну шынарлыг чем-биле хандырап дээш кылып турар силерниң күш-ажылыңар дээш өөрүп четтиришкениң сөстөрүн хүлээп ап көрүңер деп, ол чугаазын эгеледи. Кандыг-даа консервантылар холуксаазы чок, арыг чем аймаан ажыглап бұдүрген силерниң бо кондитер кылыгларыңар хереглел рыногун шыаа аптар дээрзи чөптүг. Ынчанмайн канчаар, чамдык улуг хоорайлардан келген аш-чем аймаан, манчы дижи, чүден-даа кылганы орта билдинмес, аңгы чыттыг болурун эскерип болур. Бисте Тывада эт аймаа чок эвес, манчы кылып билбес эвес бис, чижилгени тургузуптар продукцияны бұдүрүп, «Тывага бұдүрген» деп марканы бедик тудары ам бұдүрүлгелерниң мурнунда кол сорулга ол

болуп турар. Ынчангаш доктаама ажилдап, бұдүрүлгезин күштөдирип, дериг-херекселдерин үндүштүр чаартып, ажилчы олу-тарны немей ажыдып, ажилчыны-рыңа социал магадылалды тургузуп турар бұдүрүлгелерге Тыва Чазактың, күрүнениң талазында комплекстиг деткимчени көргүзө талазы-биле ажилдар чоруп турарын ажилчыннарга дыңнаткан. «Эдем» кондитер фабриказы ажилчы күчү-күжүн өөренип кетгеш, ону ам-даа делгемчидер арганы демдегелеп, келир чылы дериг-херекселдерни немей садып алырыңа күрүнөдөн деткирип, бұдүрүлгениң удуртулгазы ажилчыннарының шалыңын ам-даа өстүрүп, социал магадылалдың үнөзү улгаттырап арганы тургузарын дугурушкан. База ол ышкаш республика девискээринде көдээ ажал агый продукциязының бұдүрүкчүлери-биле кады ажилдап, эптик аргаларны тыварын база сүмелзеп Ук ужуражылганы сонуграп келтөскө бұдүрүлгелерниң удуртукчулары «эдемчилерниң» ажилында ажыктыг чүүлдерни боттарыңа ажыглаарын шынгээдип, ажил чорудулгазында бергедээшкенин нерлиг айтырылганы дарга-биле ижин-кара чок сайгаржып чугаалашканы кайы-даа талага ажыкты болган.

Айлаң МОНГУШ.

Виталий ШАЙФУЛЛИННИ тырттырган чуруу.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Борис Балчий-оолдун

МЕДЕГЛЕЛИ

2011 чылдың октябрь 25-те, Күрүне Думазының алдыгы чыыжының депутаттарының соңгулдарыңа белеткелдин кидин түлүк үезинде, «Чөптүг Россия» политиктиг партияның удуртулгазы мени, Тыва регион салбырының даргазын, «Шынчы соңгулдалар дээш!» хөй-ниити чөпшээржилгезиниң дугайында дугуржулгага ат салганым дээш партиядан үндүрер деп чөгенчиг шиитпирин хүлээп алган. Ону чөгенчиг дээр чылдагааным болза, бир эвес партия соңгулдаларга киржир сорулгалыг болза, бодун буурадыр базым кылбас ужурулуг, ол дээрге партияның чөгенчии ол-дур. «Шынчы соңгулдалар дээш!» дугуржулгага мээң ат салганымны «Чөптүг Россия» «партияның эрге-ажыктарыңа хора

чедирер базым» деп санаан. Бир эвес «Шынчы соңгулдалар дээш!» деп кыйгырыг «Чөптүг Россияга» политика талазы-биле хоралыг болза, ол партия чөрүлдээрден болгаш корум-чурум чок чоруктардан аңгыда, Россияның чонунга чүнү саналдап турарыл? «Чөптүг Россияга» шынчы соңгулдаларның херээ чок болурунун фактызы-дыр. Ол дээрге «Чөптүг Россияның» өмүнээзинден куруг черге партияның ыңдыг шиитпирин чедип алган, маргылдаалар болгаш чөрүлдээр үндүрүп турар янзы-бүрү Конвизтерниң болгаш Оюннарның езулуг арыннары бо-дур.

Бо соңгулдалар ажык, шынчы, политиктиг хирлиг оюннар, ниитилелге тарамык чоруктар чокта эртер болзун дээш быжыг туржуп

турар мен. Ынчангаш «Чөптүг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырының даргазы болганымда атты салган мен.

Бо чорук «Чөптүг Россияның» соңгулдаларга хир-чам, күткүүшкүннер чок киржип шыдавас чамдык кежигүннеринге таарымча чок болганы ол деп билер апар. Оларның индири-Конвизтин «Риск» солуну. Оларның сорулгазы чаңгыс: чуртка болгаш республикага багай болган тудум-на, оларга эки болуру. Орустарны болгаш тываларны, православтарны болгаш буддистерни алгыштыраы, хоп-меге болгаш дорамчылаашкыннар — оларның политиктиг кол чөпсээ-дир. Үш чылдың дургузунда «Чөптүг Россияның» «апаразында» чүгле суд чорудулгалары чыылган, чонга эрге-

жок чугула чаңгыс-даа чүүл чок.

Чогум боттук чүнү олар саналдап турарларыл? «Чөптүг Россияның» хөделишкенинениң программасында чүү киргенил? Бо айтырылгарга харыы чок! Соңгукчуларның чугула айтырылгарын шиитпирлептер программаны «Чөптүг Россия» ажилдап кылып ап болур турган. Ындыг программа ында чок болгаш турбас-даа. Оон орнунга «Чөптүг Россия» партиязының Тыва регион салбырында албан-дужаал сүрерлер, чазый-хоптактар, чүнү-даа чедип ап шыдавайн кылыктанганнар, шупту чүүлдерге бүгү назынында удурланырлар чыылганнар! Ол бүгүнү оон иштинден көргөңер мен!

Ындыг чорук менээ таарышпас! Мени дээш бадылаан соңгукчулар-

ның бұзурели меңээ үнелиг. Тываның моон соңгааргы сайзыралы дээш туржуп турар мен, ону хоозурадып турарлар-биле кады чорутшыдавас мен. Оон уламындан «Чөптүг Россияның» хүрээленинтен чииги-биле үнүп тур мен. «Чөптүг Россияда» бөдүүн кижилерге-даа, республиканың соңгукчуларыңа-даа чөптүг чүве чок дээрзинге ылап бұзуредим. «Чөптүг Россия» партиязыңдан ойталап тур мен. Парламентиге моон сонуграа-даа ажилдавышаан, бодумнун соңгукчуларымың эрге-ажыктары дээш туржур болгаш оларның чагыгларын күүседир мен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Борис БАЛЧИЙ-ООЛ.

Ноябрь 10 — РФ-тиң Иштики херектер органнарының ажылдакчыларының хүнү

УРАН ЧҮҮЛ, ТАНЦЫ-САМ...

Орус культура төвүнге республиканың муниципалдар аразының килдистериниң полиция ажылдакчыларының аразына ТАР-ның 90 чылынга тураскааткан «Тыва — мээң чуртум!» деп ийги республика чергелиг уран чүүл фестивалы болуп эрткен.

Кожуун бүрүзү фестивалдың азынга хамаарыштыр тургускан аш оюн-көргүзүүн бараал-кан. Чеже-даа чай чок ажыл-ектиг бол, шагдааларның фес-альга белеткенгени көскү. Ын-бедик деңнелге белеткен-инде кожууннарның культура дистериниң кириген үлүг-хуузу. Эртен-кежээ, орай дүне ди-н, олар кады ажылдап, арга-езин бергенер. Фестивалга ле полицейжилер эвес, а олар-ыг-бүлелери, ажы-төлү база ишкени солун болган. Жюри кежигүннери «Сылдыс-аш» солунуң кол редактору Александр Шокон, Национал ор-тунуң директору Аңгырак Хо-ва-

лыг, ТР-ниң алдарлыг артизи Юлиана Ондар, ТР-ниң культу-разының алдарлыг ажылдакчылары Зоя Монгуш, Андрей Хомуш-ку киржикчилерниң белеткеп алганы ыры-шүлүүн, танцы-самын үнелеп көргөш, үшкү черни — Чөөн-Хемчик кожуунга, ийгизин — Кызыл ко-жуунга, а бирги черни Танды ко-жуунуң полиция ажылдакчылары-га тывыскан. Тандыжылар, шынап-ла, эр хей болганнар. Чээрби киж-и ниити ырыны ырай бээрге, аяныг-даа, чоргааранчыг-даа. Истекчи Оксана Саая биле тыл начальниги Эрес Хертек оларның тыва наци-онал танцызын көрүкчүлөр мага-даан. Ниитизи-биле алырга, шупту коллективтерниң фестивалга бе-

леткенгени шырак, кон-церт оюну солун.

Мындыг уран чүүл фес-тивальдарын иштики херек-тер органнарының ажыл-дакчыларының ортузунга чылдың-на чорудуп турары чагай чаңчыл болу бээр дээрзинге идегел улуг. Уран чүүл фестивалына шилиттинген эң-не чараш, солун күүселделерни ноябрь 9-та Улусчу чогаа-дылга бажыңына иштики херектер органнарының ажылдакчыларының хүнү-ге тураскааткан байырлыг кежээде көрүп болур.

Мая ДОГБАЛ, ИХЯ-ның парлалга ал-баны.

Кысказы-биле АРТЫШ КОНГАРАК ДЭЭШ...

Октябрь айның ортан үезинде «Улусчу участок төлээзи» деп Бүгү-российжи акция чоруп эгелээн.

Ону Россия Федерациязының Иштики херектер яамызы болгаш «Комсомольская правда» солун организастап турар. Амгы үеде акцияның ийги ээлчээ чоруп турар. Аңаа регион бүрүзүндө чаңгыс ажылдакчы төлээлеп киржир. Бистиң республикадан Чөөн-Хем-чик кожуундан участок төлээзи улуг лейтенант, «Мергежилин» терги-ни» мөөрейниң тилекчизи Артыш Конгарак барып киржир. Ынчангаш РФ-тиң ИХЯ-зының болгаш «Ком-сомольская правда» солунуң сайтызынче кирип, чаңгыс чер-чурттууус дээш бадылаалынар.

«ДЕМИР АБТТЫҢ» БАЙЫРЛАЛЫ

Автомобилистер хүнүнде Иштики херектер яамызының Калинин кудумчузунда турар гаражтар девискээринге ук яамының адырларының ара-зынга чолаачылар маргыл-даазын эрттирген.

Маргылдааның киржикчилери орук шимчээшкениниң дүрүмүңге, «В», «С» категорияның автомашина башкаарына база эмчи дузазы келгиче чедир баштайгы дузаны чедиреринге хамаарыштыр билиг-лериниң деңнелин тодарадып мөөрейлешкен.

Бо маргылдааны эрттирер дуга-йында эгелээшкени Тыва Рес-публиканың ИХЯ-ның автомобиль-транспорт ажыл-агыйының началь-ниги Андрей Белый саналдап үн-дүрүп келген. Маргылдааның түн-нелинде үш тилекчини тодараткан. Үш мөөрейжилерниң балдары дең болганын барымдаалааш, немелде онаалга кылдыр автомашинаның дугуюн ужулгаш, катап орнунче салыр даалганы берген соонда, автотранспорт ажыл-агыйының төлээзи онаалгазын 4 секунд дүр-ген күүсеткеш, тиилээн.

ДИЛЭЭШКИН ТҮҢНЭЛДЕРИ-БИЛЕ

«Дилээшкин» деп опера-тивтиг-профилактиктиг хем-чегни Тываның девискээрин-ге чоруткан.

Кандыг-бир кем-херек үүлгет-кеш, шийткелден дезип, чаштынып чоруп турар кижилерни болгаш ис чок читкен кижилерни тывары-биле бо хемчегни организастаан.

Дилээшкинде кижилер дугайы-нда материалдарны Тываның чоок-кавызында регионнарже чоруткан. Республиканың алган дыңнадыл-ларының аайы-биле 90 хире адрес-терни хынаан. Ол бүгү улуг ажил-дың түңнелинде суд база истелге-ден дезип турган 24 кижини туткан. Оларның 22-зин республиканың иштики херектер органнары дилеп турар болган, а 2-зи — федералдыг дилээшкинде. Чижээлээрге, Саха-лин облазының Тымовск районунуң Ясное суурунун чурттакчызы Крас-ноярск крайга судаткаш, дезип турган болган. Ис чок читкен дир-тип турган 10 кижини тыпкан бол-гаш ийи мөчүнү тыпкаш, кымнарыл дээрзин тодараткан. Бо ажилдар муниципалдар аразының Кызыл, Танды, Барыын-Хемчик кожууннар-ның килдистерин мактаган.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

ХӨЙ-НИИТИНИҢ АЙЫЛ ЧОК ЧОРУУ ДЭЭШ...

Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун камгалаар килдистиң ажылдакчыларының кол угланышкыны — чоннуң дыжын камгалаары, хөй-ниитиниң корум-чурумун тудуп, кем-херек болдурбазы. Бо хүннерде ында Кызыл хоорайда 98 киж-иниң аңгы чаңгыс рота, каттыштырган килдис эргелел-теринде Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Тандыда ажылдакчы бактаап турар.

2011 чылдың 9 айларында 262 х-херекти изии-биле дарый эп тыпкан, наркотиктиг бүдү-дөр садып турар болгаш ону тгалап турар хамаатылардан ону 45,98 граммны тудуп хавырган. кен чылын 1924,08 граммны ырган.

Чамдык хамаатылар эзиртир-гун ижип алгаш, киж-и мөзүзүн ирип, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрөп турар таварылгалары хөй, ынчангаш кудумчудан, ниити албан черлеринден, на-дой, оюн-тоглаа болган чер-ден бо килдистиң ажылдакчы-ы 10180 янзы-бүрү администра-

тивтиг чурум үрээшкенин ыла-вылап илереткени база кемниг херектиң болдурбазына мага-дылал болганы чугаажок.

Хөй-ниити албан черлеринге, кудумчуларга чоран 4000 ажыг эзирик хамаатыларга хамаарыштыр хемчеглерни алган.

Республикада, оон иштинде Кы-зыл хоорайда, хөй чон туруп болур болгаш кем-херек болуп болур чер-лерге тырттырып бижиир 16 тускай камераларны тургускан. Ол «Айыыл чок хоорай» деп тускай программа езугаар кудумчуга, хөй-ниити черлеринге корум-чурум ту-дар килдистерге 5 «УАЗ» автома-

шиналарны 2009-тан 2011 чылга че-дир ажылгалга киригени, 2011 чылдың төңчүзүндө ам-даа 5 авто-машинаны садарын көрүп каан.

Дүнеки хоорай иштинде хүн бүрүде төп, барыын, сонгу талазын харыылап, 3 машиналыг патруль болгаш 32 ажылдакчы кудумчу-ларда хөй-ниити черлеринде албан-хүлээлгезин күүседип турар.

2011 чылдың сентябрь 2-де кил-дистиң тургустунганындан бээр 89 чыл оюн демдеглээн. Аңаа эң-не төлөптиглерге күүне шаңнал-дарын, Россия Федерациязының иштики херектер сайыды Рашид Нургалиевтин, ТР-ниң Чаззааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун шаңналдарын тывыскан. Мында солун чүүл — кудумчу чурумун тудар аңгы ротадан (98 поли-цейжи) Макаровтуң пистоледи-биле боолаар эң тергин адыгы Анна Сторожева болган, ол полицияның лейтенантызы, ротаның инспектору бооп ажылдап турар. Бо ротаның

командири арга-дуржулгалыг Мер-ген Таржааевич Балажык бодунун мергежилин аныяк ажылдакчылар-га чедимчелиг дамчыдып чоруур.

Республикада кем-херек үүл-гедир чорук, ылаңгыя найыр-дой, дыштаныр хүннерде эвээжевейн турар, ынчангаш кудумчунуң чу-румун тудуп турар полиция ажыл-дакчыларындан ажылынга бер-дингени, чон-биле эвилен-ээлдек болуру, чоннуң эрге-ажыктары дээш ажылдаары кол угланышкын бооп турар. Ында романтика эвээш, ол дээрже чоннуң мурнунга даанган хүлээлгезин күүседир, берге байдалдарда шын шийтпир хүлээп алыры-дыр. Ол мергежил чонга черле херек дээрзинге чигзиниг чок. Айыыл-халап, кем-херек бол-ган таварылгада бир дугаар дуза кадып кээр камгалакчы, дузалак-чылар ол болгай.

Сайлыкмаа САНДЫВАЙ, килдистиң ажылдакчызы, полицияның капитаны.

Патруль-пост албанының ажылдакчылары. Кызыл хоорай.

Профессор Георгий Николаевич Курбатскийның 75 харлаанынга

КУРБАТСКИЙ — КУДУ-СУЗУМ

Сагыш-сеткил кударалын өйлеп билир
Чадаганның хылдары таан хуулгазын.
Чалыы чорааш салгал улаар үүле-чолга
Чаяан-дөстүң тывызы-ла чаагай боор.

Ийи буду ууттунмас хирезинде
Ишти-хөңнү чалгынныг куш сагындырар
Курбатский чазык, ширинн чаңы-биле
Куду-сузум тудуп чоруур башкым чүве.

Өткүт, хоюг үнү-биле — өөрүшкүм,
Маадырлыг соруу-биле — магадалым.
Өртемчейде хайнып дүймээн чуртталганы
Башкымдан мен үлегер ап өөрөндим.

Тынар агаар үне-долуу — чаартылганың
Тывызында чажыттарның дүлгүүрүн-даа
Кырыжеге сурап-дилеп, номнар чиндип,
Кымдан-даа эвес, башкымдан мен өөрөндим.

"Ток-ток дээрге, толагайм* шылап аарыыр,
Доң куруг чоруур дээрге, доңга бажым аарыыр",
Торганы ынчаар каас, мерген элдээрткенин
Торлуш дивес башкымга мен дөмейлээр мен.

Чораан боду дириг улуг оркестр дег,
Чонум шоорун чүрээң өттүр киискиткен.
Класска ооң соок кыжын кичээлдери
Кыпкан одаг чалбыжы дег баш-мээмде.

2011 чылдың ноябрь 1

ТКУ-нун профессору Георгий Николаевич Курбатский 1960 чылдарда бистин курска "орус улустун аас чогаалы" деп эртемни башкылап турган. Ынчан бистин институт парк аксынга амгы уран чүүл колледжизин турар бажыңга турду. Башкывыстың ийи буду кылаштыгынмас, чажында-ла улуг човулаңга бектеткеш, кестирген, дыка берге. Ол хирезинде оон шыдамын кайгал ханмаан бис, коридорга-ла даянгыжын дагжадып чоруп оарын билип кааш, ылым-чылым баар бис, оон коргар-сестирвис, ону хүндүлээрвис ындыг турган.

Оон лекциялары кымга-даа дөмей эвес, одаг чанынга хам кижиниң "хонук кыпсып", өлген кижиниң сүнезинин дуу орандан кыйгырып эккелгеш, бистин-биле чугаалаштырып турган ышкыш элдеп солун дүшкүрүлүү-биле бистин кичээңгейивисти хаара туду бээр хуулгазын кижини. Лекцияның эртем түнелдиг кезээн доозуп тура, ол ырлай кагылаптар — үнү өткүт, хоюг, карактары кыптыгып, чаактарыңга кызыл долбаннар көжүп-шимчеп, оон бичи доктаап чоруй, хүлүмзүре кааптар. Бис ону тын тынмайын дыңнап, оон-биле кады дуу аза ораныңга чеде хонгаш келген чүве дег, база-ла башкывыс-биле улуг тыңгаш, каттыра кааптар бис. Ондаа чалыы, чараш, бистер-даа чалыы, аянныг турган үевис чүве.

Чапсарда дашкаар үнүп кээривиске, сад-парк чанывыста — ында сугнуң даажы, чаксы куштарның ыры-шоору, ам чаа дыңнаан лекциявысты баш мээзинге эки таңмалап алыңар дээн ышкыш, мыжырткайнып-ла турар... "Сөөлүнде барып бижип каарым "Сугда даштар" деп шүлүмүнүн номунун ора-созамы ынчан ол бүрүлдерин даажы-биле кады иштики медегелимге чаяттынып төртүтүнүп эгелеп-даа турган чадаас боор. Эки башкының кижиге салдары бурган номналы-биле дөмей, мен ону назыда утпас мен.

Башкывыстың "орус улустун оюн-тоглаа, сүзүктүг чаңчылдары" деп лекциялары база сагыжымда артып калган. Кылаштары аңаа берге-даа болза, биске буруңгу ырлар дыңнадыр дээш аар магни-

тофон эккээр. Бис ону уткуп, аар херекселди көдүржүп-даа бербес чөгенчиг турганывысты ам ыдып сактып оар мен. Ол биске билиг бээр дээш ынчаар кызып, а лекцияларының биске сонуганчыг болганындан будунуң аарып-ыстаарын-даа уттуптар кижини чораан-дыр.

Георгий Николаевич чайын безин фольклор экспедициязынче студентилери-биле ырак кожуунар кезип чоруп каар. Эртем ажылыңга сундулуу ындыг кончуг кижини.

Ол 44 чыл дургузунда институтка (ТКУ) башкылап, эртем ажылы кылбышаан, сургуулдары-биле эмгелеп орус болгаш тыва улустарның ийи фольклор фондузун эртем езугаар эмгелеп тургускан. Дыл эртемниң кандидаты, доцент, профессор ат оон башка анаа-ла агаардан чедип келбес.

"Тыва тывызыктар" (2000 ч.), "Тыва улус бодунуң аас чогаалында" (2001 ч.), "По страницам древнерусской литературы" (2011 чыл, 744 арын, 1000 экз.). Хөй-хөй эртемденнерниң үнелелин алган 4 улуг номнарындан аңгыда, оон ыңай 50 ажыг этнография, аас чогаалы, буруңгу езу-чаңчылдар-биле холбашкан чүүлдерни бижип, Новосибирск, Москва, Уфа, Улан-Удэ болгаш оон-даа өске хоорайларга парлаткан, бодунуң шинчилекчи салым-чаянынга дыка бердинген, аарыг-човулаңга-даа чалынмас, кайгамчык быжыг тура-сорукут кижини. Көдээге чорааш оон бөдүүн кижилер-биле чугаалажып билирин башкының ынак студентизи Хомушку Бястан дыңнаан мен. Олар ынчан 60 чылдарның төнчүзүнде Тээли суурга чурттап турган шаанда Көп-Сөөк хүрээзинге Моргун Шомбун деп улуг ламаның шавызы чораан лама Хертек Кунгаа-биле ажылдап турганнар.

Башкының эртем демдегелинден көөрүмге, Алаш кыдыыңга Дулаан-Караның алдыы ужунга чайлаар Агбаан ирейден база элээн-не хөй материалдар бижип алган боор чораан. Бистин аалывыс ынчан чүгле хем кежир ол аалдың чиге дужунга чыдар чүве. Дулаан-Кара даанда кара-ногаан

мрамор, агат бар деп ол үеде өвүстөн хойтпак ижип аар дээш кээп турган орус геологтарның чугаазын оларның аът-хөлүн ажаап берип чораан Кара-Кенден чугаалап оар чүве.

Эртем дылы-биле хоюглап кагбаан тывызыктар, ырылар, мифтер (тоолчургу чугааларны) эң баштай дыңнап бижип ап турда, черден казып алган демги малахит деп үнелгаш ышкыш довураа-биле эскертинмес, онзагай чараш өңү-даа көзүлбес, аштап-арыглап хоюглаптарга, ынчан езулуг чараш өңүнүң көстүп келири дег, Георгий Николаевичиниң чедимчелиг тайылбырында оларның ханы утка-шынары улам-на делгемчээр болгаш орус дылга чаа-чаа эстетика-философтуг уран, чараш шынары-биле тыва чонумнун сүлдө-сүзүүн бедидип турарыңа өөрүп ханар чордум. Оон ужуру-биле эртемден башкының "Тыва тывызыктар — тувинские загадки" деп номун 2001 чылдың эң эки номнар делгиинге кирип, бичи шаңналга демдегледип-даа турдум.

"Георгий Николаевич Курбатский "Тувинцы в своем фольклоре" деп ному-биле тыва фольклор эртеминге бодунуң улуг үлүн кириген" деп, РЭА-ның СС-тин археология болгаш этнография институту албан бижинге эки үнелелди бергенин башкывыстың база бир эртемден апарган өөреникчизи Светлана Васильевна Селиванова "Башкы" сеткүүлүңе (№ 4, 2006 ч., ар. 33-42) демдегледип айткан.

Профессор бүгү назыда кылып келген башкы болгаш эртем ажылының үре-түннели кылдыр бо хүннерде уткуп турары 75 харлаанынга тураскаадып, "По страницам древнерусской литературы" деп 744 арын улуг ному бижээн. Ол номга рецензияны делегей чергелиг этнограф-төөгүчү, Тываның улустун чогаалчызы, "Хамнаашкынның дириг эртинези" М.Б.Кенин-Лопсан, ТКУ-нун орус литература кафедрасының эргелекчизи, доцент, Россияның ЧЗ-нин кежигүнү Г.И.Принцева болгаш этнология эртемниң доктору (Национальный центр научных исследований Фран-

ции) Б.П.Шишлов олар бижээн. Үнелел чүүлдерниң кол-кол өзээн допчулаарга, Монгуш Борахович ында башкының сургуулдары-биле хөй чылдарда чыып тургусканы фольклор-этнографтыг ажылдарында буруңгу славян болгаш тюрк (тыва) мифтерде чүүлдешкек дөмей чүүлдерни денештирип сайгарганын сонугурап айткан. Галина Ивановна буруңгу орус литературада чүс-чүс чылдарның доозуну-биле эргижирээн сөстөрнү тайылбырлаар ажылга Георгий Николаевичиниң мергежээн арга-шидилиин, ылаңгыя утка-хевирниң удур-дедир дуңзаалажып, допчу, ханы утка-идея көргүзүп чоруурун магадап үнелээн чорду.

Аңаа үндезилеп, мен-даа болза чижек кылдыр эргижирээн "язы" деп буруңгу тыва сөстү маңаа тайылбырлап көрей. Мен бичиимде улуг кижилерниң чугаа-домаан херексес, элээди, аныяк оолдарны улуг акылары азы ачазы-даа болза: "Кончуг язы боор бол!" — деп аттынып кончуур боор чораан. Дорт утказында язы-сөөк (тыва аймак), бо таварылгада ачазын, даайын чоок чүвезин хүндүлөп билбес, мелегей деп хомудаан сеткилин илередип турар. Ийде, ол сөстүн шыңгыы, кадыг өңү-биле сыр дедир эң багай деп турары олдур. (Чаарттынып эттинер харыы чок). Хүндүлүг башкывыс эрги сөстөрнүң чажыт утка-шынарын 3-4 чадазынга чедир (каргыш-чатка апарыңга чедир) азы сыр дедир чылыг, чымчак аян-шинчизинче канчаар кириптериниң чижектерин ол номунда көргүзүп тайылбырлаан. Ынчангаш бо ном психологтарга, чогаалчыларга, башкыларга, эртем-суюлун элбедип алырын күзеп чоруур бүгү-ле кижилерге тергин херек. Ону ТКУ-нун хоорай адаанда салбырында ном саңында садып турарын дыңнатпышаан, хүндүлүг профессорулустун бүгү-ле өөреникчилериниң өмүнээзинден 75 харлааны-биле байыр чедирип, аңаа мөгейип тур мен!

Ч.КУУЛАР,

Тываның улустун чогаалчызы.

Графитиг портрет Тываның улустун чурукчузу Ночын Шалыкты.

БАШКЫЛАРЫН
ӨӨРТҮП
ТУРАР

Кызылда күрүнени
башкы институтун 197
чылда дооскаш, хуваа
да езугаар чаңгыс кур
ка кады өөренип турга
эжим Зоя Михайловна
биле Нарын ортума
школазынга ажылдаа
дужаал алдывыс.

Август 15-тин хүнү. Самага дайда Нарынга чедир хараганы оруктун узунун канчаар боор. Школа даштынга кээривиске, бүгү башкылар септелгеде ажылда турлар. Көрүп турарымга, аныя даа, улгады берген-даа башкыла хөй. Оон бээр 33 чыл эртсе-даа школавыс улам аныяксаан. Амгы үениң дериг-херекселдери-биле дериттинген, эртеминге бердинге башкыларлыг төрөөн школам б хүннерде 70 харлап турда, чалы шаамның сактышыкынын бижик көрей.

Меңээ, аныяк башкыга, шыңгы сеткилинден арга-сүмезин берип чораан хоочун башкылары Кыргыс Евсеевич Нурзат, Степан Чыдыгбаевич Комбу, Валентин Куровна Кенден, Шактар Давыдович Чооду база Берт-Даг школазынга-ла мени башкылаан Дорж Дүгерович, Бичи-Уруг Очур-оол овна Кыргыстарны утпайн сакты чор мен.

Ам бо хүнде өөреникчилери ынчан оларга мээң кичээлдерим улуг орус дылдың чажыттары өөренири дыка солун турганы чугаалап, өөрүп четтиргенин илередип кээрге, чоргаарлары-ды мен. Орус дыл, чогаал кежээлеринге эки белеткенип, идепкейли кирип чораан өөреникчилерим сагыжымда артан.

Орус дыл эртемин 15 чыл башкылааш, сонугурап чорааным тыва дыл болгаш чогаал эртемнерин башкылаа-ла, 18 чылдың нүүрү көре бердим. Тыва дылды башкылаар аргаларны хоочун башкы Саяна Суваановна меңээ хүн бүгүрү айттып берип, кичээлдеримге олуржуп тургаш, арга-сүмезин берип чорду. Ол мээң ажылымга улуг салдарны чедирген.

Тыва омактыг хирезинде, аразында моол дылга чугаалажып уругларны өөрөдери солун болган. Өөреникчилер кичээлдерге чүглө тыва улустун эвес, а моол чонунуң Сенгел тываларының аас чогаалының чижектерин кирип, шинчилеп ажылдарын бижип шенеп турганы онзагай. Төрөөн дылывыстың каас байлаан, оон катаптыгынмас чаражын улуг сонугурап-биле өөренип турар уругларны кым мактавас боор! Тыва дыл кырынга эртер эртем-шинчилел конференцияларыңга, олимпиадаларга школавыстан чылдың-на өөреникчилер кирип, чедишкыннерлиг болуп турары башкыларның ажылының үре-түннелин көргүзүп турар. Өөреникчилеривистин тыва улустун чаагай чаңчылдарын сагып турары бисти, тыва дыл башкыларың, өөртүп чоруур. Тыва национал чоргааралывысты бедидип чоруур төрөөн дылывысты өөреникчилеривис ам-даа хандыр өөренип, чечен-мерген кижилер болур дээрзинге идегээр мен.

В.САН-ХОО,
Нарын ортума школазында
тыва дыл башкызы.

ЭРГЕЛЕРИН БИЛИП ЧОРУУРУ АЛБАН

Күрүнениң күш-ажыл инспекциязы эрге-ле, республиканың девискээринде ажыл-хоойлужулгазының болгаш даа нормативтиг эрге-хоойлу акты-ның хоойлу езугаар сагылгазын хайрап турар федералдыг албан чериниң инспекция органы болуп турар. Ажыл берилериниң болгаш ажылдакчыларның ажыын камгалап, күш-ажыл хоойлужулгазының талазы-биле хайгааралдарын доктаамал чорудары бо албанниң ажыл-чорудулгазының кол углашыкы. Ажылдакчыларның хөй кезини турарындан ажылынга янзы-бүрүк чүүлдер тургустунуп турар. Ынчан-Күрүнениң күш-ажыл инспекциязы-начальниги Чечек Саин-ооловна Юша-*(чурукта)* чугааны кылдывыс.

— Чечек Саин-ооловна, инспекцияның ажыл-чорудулгазын делгеренгейи-биле бистин номчукчуларывыска кыштырып көрүңерем.

Инспекцияда эрге-хоойлу күш-ажыл хайгааралының биле ийи салбыр ажылдап. Күш-ажыл хайгааралының биле салбыр күш-ажыл ийи кадыыга кандыг хорап турарының байдалдарын көрүп тургаш, ажылдын арның аттестациязының ыгларын харыылаар. Ол кижилер бүрүзүнге камгалал (идик-хеп дээн ышкаш) эин, ажыл үезинде айыыл-болган таварылгаларның езун хайгаарап турар. Ажыл салбыры хоойлужу-арткан айтырыгларын иридиктиг айтырыгларын лаар.

Ажыл инспекциязының айыткан хүлээлгелеринден бистин кылып чорудуп, ажылывыска, албан черлестускай хыналданы чорудуп, үңнели-биле доктааткан дүргүзүндө чедер чүүлдерни эдип алыр биле сагындырыгны берип, федералдыг хоойлузу өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларының негелде-уугаар, буруулуг хамааты-харыысалгага онаар дуга-документилерни белеткээри. Оон аңгыда, янзы-бүрүлүг келген ажылдакчы-хүлээп ап, тайылбырны билдиришкннерин өөренип бир эвес, шынап-ла, күш-хоойлужулгазы сагыттын-урар болза, хамаатыларның тынган эргелерин катап ап, чогуур хемчеглерни ап турар бис.

— Албан черлеринге хыналданы кандыг хевирге чорудуп турар силер?

Хыналдалар план езугаар пландан дашкаар-ийи келер чарлыр. Хыналданың бир чыл бурунгаар-ла чыгуу каан болур. Бистин инспекция-биле өске-даа хайгааралдары, хостуг үелерин дүүш-ажылын капсырлаштырып, кылып тургаш, бир чылдың тургузар. Чижээлээрге, үеде 2012 чылдың планын ратураже чоруткан бис.

Планны прокуратураның чөпшээрели-биле ажылгаар. 2011 чылдың 9 айының дүргүзүндө албан черлеринге ниитизи-биле 482 хыналданы чоруткан. Оон түңнелинде 304 сагындырыгны кылган, административтиг харыысалгага 188 юридиктиг болгаш албан-дужаалдыг кижилерни онаап, оларны ниитизи-биле 738 муң рубльге торгаан. Айыыл-халап болган 12 таварылга демделеттинген. Оларның 9-у аар херектер, а 2-зи амы-тынындан чарылган таварылгалар. Тыва Республиканың прокуратура-зынче 12 озал-ондак болган таварылгаларга хамаарыштыр херектерни оттурарынче материалдарны дамчыткан. Оон аңгыда, инспекцияга бо үениң дүргүзүндө 400 ажыг хамаатылар боттарының айтырыглары-биле келген.

Планда дашкаар хыналданы хамаатыларның кириген билдиришкннерин езугаар чорудар.

— Силерниң албан черинче кандыг айтырыгларлыг хамаатылар кээп турарыл?

— Күш-ажыл хоойлужулгазының хажыдышкынынын 3 бөлүккө чарып турар бис. Ол дээрже, кажан ажылче кирип тургаш, күш-ажыл керээзин чарып турган үеде, чогуур дүрүмнерни сагываанындан тургустунуп болур бергелер. Ол ышкаш ажылдаар үе-шакка база шөлээге хамаарышкан айтырыглар. А үш дугаар бөлүккө күш-ажыл шалыңының талазы-биле айтырыглар хамааржыр.

Кажан ажылче кирип тургаш, күш-ажыл керээзин кончуг кичээ-гейлиг таныжып номчууру чугула. Чүге дээрже, ында ажылдакчы кижиниң ажылдаар үе-шагын, дүштеки чемненир үезин, шалың акшазының хемчээлин, ажылдаар байдалын, кылыр ажылының хевирин, дыштаныр үезин, социал камгаладылга байдалдарын дээш, шуптузун бижип каан болур ужу-руг. Күш-ажыл керээзиниң хоол-газын хамаатыга бээр албан. Чамдык кадрлар харыылаар спе-циалистер ажылче кирип турар кижилер күш-ажыл керээзин бергеш, орта номчуп безин четтикпээнде ат салырынче далаштыра бээр. Ол шын эвес. Керээни далашпайн, бүгү кезектерин шуптузун номчаан ту-рук ужурулуг. Кандыг-бир чүүл бил-динмейн барган болза, удуртук-дундан айтырар азы Күш-ажыл ко-дексин айткаш, көрүп алыр. Чамдык таварылгаларда, бистин

инспекцияга келгеш, чедир билдин-мээн айтырыгларынга тайылбырны ап болур. Керээге ат салыр бетин-де, организацияның удуртукчу-зунуң ады база салган ай-хүнү бар бе дээрзин албан хынап көөр. Дар-ганың ады азы салган ай-хүнү чок болза, ажылче кирип турар кижилер керээге бодунуң адын салбас болза эки. Бистерже хомудал кээп турар хамаатыларның частырыл-кажан ажылче кирип тургаш, күш-ажыл керээзинде бижип каан пунк-тулар-биле чедир таныжып, билип албаанында болур. Ук албан че-ринге инспектор сайгаржып чеде бээрже, күш-ажыл керээзинде ха-маатының чөпшээрешпейн турары чүүлду пунктуда бижип каан, а бо-ду кичээнгей чогу-биле, аңаа атты салып каан болур. Ындыг таварыл-галарда күш-ажыл керээзиниң шупту пунктуларына чөпшээреш-кен дугайында хол үжүү бар болган соонда, бистин инспекция күш чок. Ынчангаш күш-ажыл ке-рээзинге тоомча чок хамаарылга-лыг болбайн, ону шыңгыы өөренип көөрү чугула.

Чижээлээрге, ажылдакчының кылыр ужурулуг хүлээлгезин чедир кылбайн барган таварылгада, чам-дык удуртукчулар оон айда алыр шалың акшазының түнүн эвээ-жедип, казып кааптар. Ол дээрже, дорт хоойлу хажыдышкыны-дыр. Күш-ажыл керээзинге болгаш чаң-гыс аай чурумга немелде өскер-лишкннер, негелделер кирип болбазын сагындырып каалы. Чүг-ле харын ажылче кирип турар ха-мааты биле ажыл берикчизиниң аразында дугуржулга бар болза, ук организацияның күш-ажыл ке-рээзинге немелде-эдишкннерни кирип болурунун аргазы бар.

Ийиги бөлүктө болуп турар хажыдышкынынар шөлээ айтырыг-ларынга хамаарышкан деп үстүндө айыткан мен. Албан чериниң ажылдакчыларының шөлээже үнер графигин чыл төңүзүндө ыяап-ла тургускан турар. Ону тургузар бе-тинде кижилер бүрүзүнүн таарымча-лыг үезин көрүп, дугуржуп, сүме-лежи алыр. Чижээлээрге, бир кижилер күзүн оглун школаже өөредип кириер ийикпе, азы чайгы үеде аржааннап, дыштаныр дээн чи-жектеги, ажылдакчыларның ботта-рының күзели-биле графигти тургузар. Шөлээлер графигин чаа календарылыг чылдың дүжери-нин бетинде, ийи неделя бурунгаар долузу-биле тургускан турар. Күш-ажыл хоойлузу езугаар ажылдак-чы кижилер бүрүзү чыл санында,

шөлээже үнер. Чижээлээрге, ийи чылдың дүргүзүндө шөлээже үнмейн, улай ажылдап болбас.

— Ажылдакчы кижилер шөлээже үнүп, дыштаныр хонуктарын ап алгаш, херек кырында ажылдавышаан, шөлээзиниң төлөвирин ап болур бе?

— Чок. Ол хоойлу хажы-дышкыны болур.

Шалың акшага хамаарыштыр чугаалап каар чүүлүм болза, ай санында чаңгыс доктааткан үеде шалың акшазын ажылдакчылар алыр ужурулуг. Ажылдан үнүп турар хамаатыларның ажыглат-тынмаан шөлээзиниң компенсация акшазын, организация төлөп бээр.

Бодунуң албан-хүлээлгезинге ажылдавышаан, чижээлээрге, шөлээде кижиниң орнунга азы байырлал хүннеринде, дүнеки үеде ажылдааны дээш, күш-ажыл төлө-вириниң талазы-биле удаа-дараа хоойлу хажыдышкынынын болуп турарын демдеглевес арга-жок.

— Практикадан алгаш көөр болза, удуртукчу кижилер биле ажылдакчызының аразында ажыл аайы-биле чөрүлдээлер бо-ла тургустунуп турар...

— Аргалыг болза, удуртукчу-биле чаргы-чаалы кылган ажылы чок дээрзин сүмелээр-дир мен. Даргазының ажылдакчыдан чүнү негеп турарын тодаргай билип алыр чугула. Хөй кезинде ажыл-дакчылар боттары база буруулуг болуп турар. Мындыг хевирлиг таварылгаларны сайгарып чеде бээривиске, чүвениң ужу-чөвү дораан билдинип кээр. Ажылынга озалдаар, чылдагаан чокка ажыл шагы үзер, арага-дары ижи-птер, кылыр ужурулуг ажылын багай күүседир ажылдакчыларга хама-арыштыр, сагындырыг азы доңгул-да бээр азы харын-даа ажылын-дан үндүреринге чеде бээрже, олар даргазынга удур хөдөлишкннер чорудуп, чогуур албан черлеринче билдиришкнн бижип эгелээр.

Удуртукчунуң үндүрген дужа-лынга албан чылдагаан турар дээрзин билип алза чогуур. Кан-дыг-даа чылдагаан чокка, чижээ-лээрге, бухгалтер кижиниң албан-хүлээлгезин кудуладып болбас. Дужаалга чылдагаанын тодаргай айткан турар ужурулуг.

Чамдык ажылдакчылар бистин албан черинге келгеш: «Даргам мени ажылдан үндүрер мен деп кыжанып туруп берди» — деп, че-дип кээр. Кандыг-даа дужаал ам-дызында үндүрбээнде, биске чедип келгеш, аас-биле хомудал кирирге, бадыткап турар доку-ментилер чокка хыналда кылыр эргевис чок. Ол даргага баргаш: «Бо кижини чоп ынча деп турган силер» — дээр эвес бис, боттары-нар безин бодап көрүңер даан. Кандыг-даа чылдагаан, бадыткап турар документилер, хамаатының бижээ билдиришкнни чокка, хыналда кылбас.

Чижээлээрге, ажылдакчыны өске албан-хүлээлгеже шилчидер азы албан-дужаалындан бадыра-рының бетинде, хамаатыны ийи ай бурунгаар-ла баш удур сагынды-рып каан турар ужурулуг. Бир эвес, ол кижилер ындыг өскерлишкн-

нерге таарзынмайн, оон чөптүүнге дадагалзап турар болза, ийи ай хуусаа дүргүзүндө бистин албан черинге кээп, сайгаржып ап болурунун аргазы бар.

— Хуу сайгарлыкчылар ажылче улусту хүлээп алырда, күш-ажыл керээзин чарар бе?

— Ийе. Өнчү-хөргөңиниң бүгү хевирлери (күрүнениң, муниципалдыг албан черлери, хуу сайгар-лыкчылар...) күш-ажыл керээзин албан чарар.

Чамдык хуу сайгарлыкчылар ажылдакчылары-биле хамааты эрге-хоойлу керээзин чарып алыр. Ол дээрже, ачы-дуза чедирериниң керээзи-дир. Оон күш-ажыл керээзи-биле дөмейлешкек чүүл-дери база бар. Ынчалза-даа ха-мааты эрге-хоойлу керээзи күш-ажыл керээзинге бодаарга, кан-дыг-даа чингелделер, харыысалга чок болур. Чүгүле ажылды дугу-рушкан хуусаа дүргүзүндө кылып дооскаш, акшазын ап алгаш, чоруй баар дээн ышкаш. А күш-ажыл ке-рээзин чарып алган улус күрүнениң камгалалында турар. Янзы-бүрү чингелделерни алыр, аарып-аржый берген таварылгада, эмнелге хуу-дузу-биле акшаны төлөп бээр дээн ышкаш, социал пакет-биле долузу-биле хандыртынар. Күш-ажыл ке-рээзин езугаар ажылдакчызы дээш, организация харыысалгалыг болур. Ажыл үезинде айыыл-халап болган таварылгада, чогуур албан черлери, органнар-биле истелгени чорудар, когараан кижилерге азы оларның төрөлдеринге мате-риалдыг дузаны чедирер. Хамааты эрге-хоойлу керээзинде бо бүгү чүүлдер чок. Ындыг керээ чарып алган хамаатылар Күрүнениң күш-ажыл инспекциязынче ажылының талазы-биле билдиришкнн кири-бес, күш чок болур. Чүгүле суд таварыштыр сайгаржыр.

— Хыналданы бүгү ко-жууннарның албан черле-ринде чорудуп турар силер бе?

— Ийе, бүгү республиканы харыылап турар бис. Кунгуртуг, Мөңгүн-Тайга дээн ышкаш ырак кожууннарже-даа чедип, хынал-даны чорудар бис. Кожууннарда албан черлеринче хыналда кылып баарының бетинде, кажан чеде бээривисти, каш хонук ажылдаа-рывысты, тодаргай чүнү көөрү-вүстү, кандыг документилер бе-леткеп алырын шуптузун баш бурунгаар дамчыдар бис.

— Силерниң чугаанардан дыка-ла ажыктыг чүүлдерни билип алдывыс. Тайылбыр бергениңер дээш четтир-дивис, Чечек Саин-ооловна. Чонга чүнү күзээр силер?

— Боттарының эргелерин билип алыр эргежок чугула. Оларны шын ажыглап, туржуп билер болза эки. Ажылдакчылар хамаанчок, чамдык удуртукчулар-ның безин хоойлуну чегей би-лири чажыт эвес болгай. Ынчангаш ажылдакчы кижилер боду хоойлу-дүрүм билбес болза, ол дээш, кыдыында кым-даа сагыш човавас.

Алдынай БАДЫ-ХОО чугаалашкан.

Чингис Саяаның тырттырган чуруу.

КОММУНИСТЕР КАЗЫМАЛ БАЙЛАКТЫ ЧОНГА ЭГИДЕР!

Соңгулдаларга уткуштур

Ада-өгбелеривис Россияны, оон иштинде Тываны, чүс-чүс чылдар иштинде даш-тыкы эжелекчилерден камгалап-кадагалар, амгы үениң салгалдарына бойдус курлавырлары-биле делегейниң эң бай чурту кылдыр дамчыдып берген.

Россия, оон иштинде Тыва, казымал байлак талазы-биле эң бай чурт болза-даа, бойдус курлавырларын шиңгээткенинден чүгле каш-ла санныг даштыкыдан, иштикиден баятан-олигархтар байып-мандып турары черле чөптүг эвес. РФ-тиң Чазааның чамдык кежигүннери, "Чаңгыс демниг Россия" партиязындан Күрүне Думазының дыка хөй депутаттары, бойдус курлавырларын кам-хайыра чок шиңгээткеш, бажын ажыр байып турар ол баятан-олигархтардан дудак чок байлар дээрзин билир бис. "Шоодайга шивегей шыгжаттынмас, дештип үнүп кээр" дигени ышкаш,

федералдык казак кежигүннеринин, депутаттарның орулгаларының, өнчү-хөреңгизинин дугайында шын факт-барымдааларны хамаарышпас солун-сеткүүлдер бижип турар.

Федералдык казактан эгелээш, Күрүне Думазына чедир чурттуң удуртулгазын, чер-черлерде эрге-чагырганы ээлеп алган "Чаңгыс демниг Россия" партиязының политиказын "Байлар ам-даа байызын, ядамыктар ядаразын, шоруну-дур, ортумактар боттары билзин!" дээн каш сөс-биле тодарадып болур.

Россияда байлар биле ядамыктарның орулгалары ортумаа-биле 15-20 катап ылгалып турар. Россияның Статистика эргелели безин чажырбайн, чуртта ядамыктарга эң сөөлгү сан-чурагай-биле 2,5 миллион кижинемешкен деп көргүзүп турар. Бүгү Россияда 23 млн. кижини айда 7 муң рубльден эвээш орулгалыг чурттал турар. Оларның чуртталгазы чурттаарының эң кудуку деңгелинге безин дүүшпес бооп турар. Электри энер-

гиязы болгаш өске-даа коммунал ачы-дуза телевидерлерин, аш-чем, идик-хеп, эм-таң өрттэн алыр чүве болза, Россияга кижини бүрүзү эң кудуку деңгел-биле айда 16-17 муң рубль орулгалыг болур ужурулг деп, специалистер санап турар. Кадыйг-дошкун бой-дустуг, ырак-узак Тыва ышкаш девискээрлерге ол сан-чурагай оон-даа хөй болур ужурулг.

Чурттуң казымал байлаан казып шиңгээткеш, каш-ла кижини байып-мандып турар деп чүвени Тываның чону база кыштың хыраазындан билип эгелээн.

"Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайын" буураашкын таварыштыр "Тываның даг-руда компаниязы" кылдыр хуужудуп алганының соонда, хөмүр-даш өрттээ сөөлгү 3-4 чылдар иштинде 3-4 катап өскенин, ылаңгыя көдээ чон билир.

"Тываның даг-руда компаниязының" езулуг ээлери Кипрде бүрүткеттинген "Ву-келич лимитед" деп компанияның артында

чаштынып алгаш турза-даа, оларның сывы чонга черле билдинип кээр дээрзин чигзиниг турбас ужурулг. Олар чеже-улуг эрге-дужаалдыг, хөй акша-хөреңгил даа болза, Россия Федерациязының Коммунист партиязы 2011 чылдың декада 4-те болур РФ-тиң Күрүне Думазының соңгулдарына тирилээш, "Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайын" болгаш өске-даа хуужуту берген бойдус курлавырларын, энергетик дээн ышкаш стратегтиг адырларны күрүнчүзүнче дедир эгидер! Коммунист электроэнергия, хөмүр-даш өрттэн чон төлөп шыдаар деңгелинге бадырап!

Бойдус курлавырларындан, казым байлактан алыр орулгаларны чонга амыдырал-чуртталгазын экижидерин ууглаарын чүгле РФ-тиң Коммунист партиязы магадылап болур! Келир соңгулдарда Коммунист партия дээр бадлаңар, келир үе дээр боданыңар!!!

(Халас үндезинге парлар)

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына немелделерниң дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/61-6 Кызыл хоорай

2010 чылдың декабрь 27-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының "Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязын четчелеп тургузарының дугайында" №153/662-5 доктаалы-биле тургустунган Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатура талазы-биле саналдарны чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда

комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1946 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, "Ак-Довурак хоорайның чуртталга-коммунал ажил-агыиының хөй адырлыг үлетпүр бүдүрүлгези" муниципалдыг албан черинин ажилдакчызы, чурттал турар черинин аайы-биле депшиттирген Мария Хомушкеевна Лундупту Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Улуг-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелделерниң дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/62-6 Кызыл хоорай

2008 чылдың август 6-да Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының "Улуг-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязын четчелеп тургузарының дугайында" №66/272-5 доктаалы-биле тургустунган Улуг-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатура талазы-биле саналдарны чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктузунга дүүштүр Тыва

Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1969 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр када ажилдавын турар, "Россияның Либерал-демократтыг партиязы" политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырындан депшиттирген Эмма Багай-ооловна Сандакованы Улуг-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/63-6 Кызыл хоорай

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, ажилдап турар черинден депшиттирген Ирина Доржатпаевна Ооржактың билдиришкенин чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва

ва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1958 чылда төрүттүнген Ирина Доржатпаевна Ооржакты Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/64-6 Кызыл хоорай

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Кара-оол Очур-оолович Пюрбюнуң 2011 чылдың сентябрь 20-де билдиришкенин чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүн 7 кезээнге дүүштүр

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кара-оол Очур-оолович Пюрбюну Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазының хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Өвүр кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/65-6 Кызыл хоорай

Өвүр кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, ажилдап турар черинден депшиттирген Азията Кошкар-ооловна Ховалыгның билдиришкенин чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1972 чылда төрүттүнген Азията Кошкар-ооловна Ховалыгны Өвүр кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/66-6 Кызыл хоорай

Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, ажилдап турар черинден депшиттирген Олеся Олеговна Дамба-Хуурактың билдиришкенин чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Респуб-

ликаның Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1983 чылда төрүттүнген Олеся Олеговна Дамба-Хууракты Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннери хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/67-6 Кызыл хоорай

Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери, чурттал турар черинден депшиттирген Сергек Хругаевич Дажыны, Чингис Сергеевич Комбунуң билдиришкенин чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың

Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1970 чылда төрүттүнген Сергек Хругаевич Дажыны, 1982 чылда төрүттүнген Чингис Сергеевич Комбуну Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Бай-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/68-6 Кызыл хоорай

Бай-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, "Чаңгыс демниг Россия" Бүгү-россияны политиктиг партиязының Тывада регионалдыг салбырындан депшиттирген Олимпий Валерьевич Мюрзконуң билдиришкенин чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 29

чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1969 чылда төрүттүнген Олимпий Валерьевич Мюрзкону Бай-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында

2011 чылдың сентябрь 27 №6/69-6 Кызыл хоорай

Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарында кандидатура талазы-биле саналды чугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүн 7 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1946 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, "Ак-Довурак хоорайның чуртталга-коммунал ажил-агыиының хөй адырлыг үлетпүр бүдүрүлгези" муниципалдыг албан черинин ажилдакчызы Мария Хомушкеевна Лундупту Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазына томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Ак-Довурак хоорайның, Эрзин, Чаа-Хөл, Өвүр, Бай-Тайга кожууннарының девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннеринин бүрүн эргелеринин хуусаа бетинде доозулганы-биле Россияның Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге), Ак-Довурак хоорайның, Эрзин, Чаа-Хөл, Өвүр, Бай-Тайга кожууннарының Төлээлекчилер хуралдарына депутаттар мандаттарын хуваарына кирген, кандидаттар даңзын депшиткен политиктиг партияларга сонгучуларын ажилдап, албан-хаап, өөренип, чурттап турар черинин аайы-биле Ак-Довурак хоорайның (бадылаар эргелиг бир кежигүнү), Эрзин (бадылаар эргелиг ийи кежигүнү), Чаа-Хөл (бадылаар эргелиг бир кежигүнү), Өвүр (бадылаар эргелиг бир

кежигүнү) Бай-Тайга (бадылаар эргелиг бир кежигүнү) кожууннарының девискээр соңгулда комиссияларының составына кезин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнинин дугайы Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Ак-Довурак хоорайның, Эрзин, Чаа-Хөл, Өвүр, Бай-Тайга кожууннарының девискээр соңгулда комиссияларының составына саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнде он хонук дургузунда дараазында адреске кирип болур: 667000, Тыва Республика Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы

С.Т.Тановтун төрүттүнгенинден бээр 110 чылынга

ДААЙЛАРЫМ — ЧОРГААРАЛЫМ

Седип-оол Токпак-оолович Танов 1901 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун Морзуктук деп черге төрүттүнгөн. 29 чылда тургаш, 1930 чылда Австриянын төвү Вена хоорайга делегейиниң чурттарының кооператив эвилелиниң улуг тургустунга Тывадан төлээлеп чораан. Американың Штаттарының, Англиянын, Германиянын, Италиянын, Испаниянын болгаш өске-даа чурттарның делегери-биле кады конгресстин ажилына киришкен. Делегейиниң янзы-бүрү диптеринден келген төлээлер бирге үнүп, санал-оналдарын берип турган.

Шуулганның башкарыкчызы Тыва Арат Республикадан төлээ Дээржи Тановка сөс деп чарлапкан. Тыва, Тыва Республика деп чурт кайда? Делегейиниң политиктиг азынын кайызында бактаап турар? Бо бүгү шуулганның килерин дораан сонургады. Бедик индирге баргаш, Седип-оол Токпак-оолович кайда турарын чугаалап, агаар-бойдузун, чүү эттинип турарын. Тываның үнүн Европа ынчан бир-аар дыңнааны ол.

Аныянда амыдыралчы

эрткен оруу аар-берге, нарын-даа тургулаан. Шаанда тыва араттарның ажи-төлү өөренир, эртем-билиг чедип алыры дыка берге турган. Тывага Улусчу эрге-чагырга тургустунган соонда Седип-оол Токпак-оолович Тываның Араттың Революстуг шеринге биче офицерлериниң школазын доозуп алып аргалыг болган. Ооң соонда Москвага чөөн чүктүң ажилчы чоннарының коммунистиг университетин (КУТВ-ка) өөренип дооскаш чедип келирге, ону ТАРН-ның Политбюрозунун кежигүнүгө болгаш Тыва Төпкооптун баштаар чериниң даргазынга соңгаан. Садыгны

сайзырадыр, ССРЭ-биле садыг-экономиктиг харылзааларны ханы-ладыр талазы-биле хөй ажилды кылган. Ол — Тываның бурунгаар хөгжүлдизинге улуг салышкынын киригеннериниң бирээзи, Тываның алдарлыг оглу. С.Т. Тановту 1931 чылда ТАР-ның ССРЭ-ге Бүрүн эргелиг төлээзи кылдыр томуйлаан. Бо бедик харысалгалыг албан-ду-жаалга ажилдап турган чылдарын-да ол Тываның болгаш Россиянын аразына найыралды быжыглаар, харылзааларны калбартырынга болгаш тыва кадрларны Москвага, Россиянын өске-даа хоорайларына өөредиринге хамаарыштыр боттук ажилдарны кылып чорудуп келген.

ССРЭ-ге ТАР-ның бүрүн эргелиг төлээзинге ол 1935 чылга чедир үрө-түнелдиг ажилдаан соонда, 1935 чылда ону Тыва Арат Республиканың Культура яамызының сайыдынга томуйлаан. Седип-оол Токпак-ооловичиниң Тываның культуразын, парлалгазын, театр уран чүүлүн, радио дамчыдылганын улам

сайзырадыр дээш чоруткан ажил-херээн утпас ужурулгус. Күрүне-ниң болгаш хөй-ниитиниң көскү ажилдакчызы, дипломат Седип-оол Токпак-оолович Танов Күш-ажыл-дың Кызыл Тук ордени, ТАР орде-ни болгаш хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан.

Седип-оол Танов мээң даайым болур кижиге, авамның акызы. Мээң авамны Кара-Сал Седип Карламовна дээр. Чогаалчы Олег Карламович биле авам кады төрээнер. 1950 чылдар үезинде боор, Седип-оол Токпак-оолович биле Олег Карламович олар авам сугга бо-ла чедип келир турдулар. Чоок төрелдер аралажып эдержир, төөгү, төрөл чугаалажыр солун улус чоржук.

Даайым Сагаан-оол Олег Карламович 1913 чылда төрүттүнгөн, ам чораан болза, 98 харлыг. Ада-чуртун Улуг дайынын үезинде, 1942 чылдың апрель айда, Тываның чонунун Совет Армияга чыгган 50 вагон ишти мөөң белээн бир ду-гаар чедирген төлээлериниң бирээ-

зи ол. Бирги белекти Кызыл Шеригге чедирген делегациянын сос-тавында ТАРН Төп Комитетиниң чингине секретары С.Тока, мурнак-чы малчыннар О.Ыңажык, С.Саны-Шири, чолаачы О.Сагаан-оол, даа-ранылга комбинадының мурнакчы ажилчыны О.Парыңмаа олар бар.

О.К.Сагаан-оол Тываның Чо-гаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга үр чылдарда үрө-түнелдиг ажилдаан. Шеми сумузунга бөдүүн арат кижиниң өг-бүлөзунге төрүттүнгөн. Ол өскүс артарга кырган-ачазы Былдый-оол азыраан. Моол бижикти номчуп-бижиб билер, алыс билигге чүткүлдүг, Улан-Удэнин рабфа-гынга, Иркутскиниң башкы институ-дунга өөренип. Кызылдың өөредилге комбинадынга физика, математика башкылап-даа ажил-даан.

Даайларымга чоргаарланмас аргам чок.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Чаа-Хөл эмнелгезиниң 70 чылынга

БУЯННЫГ ИШТИҢ КИЖИЛЕРИ

жив материалдарындан ал-өөрге, шаанда Тываның биле харылзаа тутарына суур төөгүлүг рольду ой-и чурттуң аразына харыл-д өртээли, белдири болуп, Ынчангаш ол девискээр биканың өске булуңна-мурнай хөгжүлдени ап-Ч. Чаа-Хөлгө көжүп чоруур баштайгы фельдшер пункту-14 чылда тургузарын 1912-н сентябрьда Красноярски-тан Енисей губерниязының ериниң бирги съездизинге Усинскиге ажилдап турган Борис Кузьмич Высоцкий-дан. Ынчангаш 1914 чылдан-ш, орус эмчилер, фельдшер-октаамал эвес-даа болза, ирип тургаш, баштайгы эмчи-н көргүзүп эгелээн.

30 чылдарда Чаа-Хөлдүн эмнелгези чедер санныг-Тыва областың шыырак эмнелгелериниң бирээзи-н. Ол чылдарда эки ажилдыг-ге дээш бүгү Россиянын, ниң эмчи ажилдакчылары-аннал-макталын ап эгелээн.

тениң төөгүзүн ап көөрге, чылда Чаа-Хөлгө ажилдап-терапевт эмчи Е.А.Жукова-ылы дээш ССРЭ-ниң эмчилер-зинге Тываның эмчилериниң-ндан делегат болуп-кеш келген.

Чаа-Хөл кожуунун эмнелгезин-окидер дээш бодунун бедик-уржулганын кирип чораан-ерни амгы үениң салгалы,-кчы чон утпайн чоруур. Чаа-н район эмнелгезиниң-укчуларына Тывага а-ыг кижилер ажилдап чораан-ың бирээзинге Т.Ш.Хүргүлек-ажыр.

турачы кыстар-биле кады дайынның кадыг-берге оруктарын эрткен. Дайзын-биле дорт сегиржи-п алышкынга хөй удаа кирип, маадырлыг чоруктарны кылган. Ол эрес-дидим чоруу дээш Кызыл Сылдыс ордени база ТАР-ның ордени-биле шаңнаткан.

Тыва эки тура эскадронун эмчизи, капитан Тюлюш Ширин-оолович Хүргүлек дайындан тиелелгелиг чанып келгеш, төрээ-чери — Чаа-Хөлдүн кожун эм-нелгезинге хөй чылдарда ажилдап, эмнелгениң материал-техниктиг байдалын экижидип, эмчи кадр-ларны белеткээринге төлептиг үлү-гузун кириген.

Бежен чылдарның ортаа үе-зинде Чаа-Хөлдүн улуг эмчизинге Александр Архипович Любимов ажилдап турган. Ол көдээниң ка-

лалының тергенин.

Оланас Хурбаевич Ондар Москваның 2 дугаар медицина ин-ститудунун ординатуразын чедиш-кинниг дооскаш, 1967 чылдың күзүнүнде Чаа-Хөлдүн төп эмнел-гезиниң улуг эмчизинге ажилдаар хуваалданы республиканың Кадык камгалал яамызындан алгаш, кү-зелди-биле ынаар чорупкан. Аныяк эмчи кожун эмнелгезиниң материал-техниктиг баазасын, эмчи кадрларны белеткээр талазы-биле улуг ажилдарны кылып чоруткан. Ооң уламындан чонун аарыыр чоруу көскүзү-биле экижиб кел-чүткан.

1970 чылда Оланас Хурбаеви-чини Тыва АССР-ниң Кадык кам-галал яамызының сайыдының бир-ги оралакчызының албан-дужаа-лынга томуйлаан. Ол ук ажилга

дар-аттыг эмчилеривиске чоргаар-ланып чоруур бис.

Зинаида Александровна Шаа-лы 1999 чылдан 2004 чылга чедир Чаа-Хөлдүн кожун эмнелгезиниң кол эмчизинге ажилдаан. Ооң мур-нунда Өвүр, Сүт-Хөл кожуннарның улуг эмчизинге ажилдап каапкан улуг арга-дуржулгалыг эмчи Чаа-Хөл эмнелгезиниң ажилын база бир өрү чадаже үндүргөн.

Эмчи ажилының эң-не чугула көргүзүлгери — чонун кадыын быжыглаар дээш профилактика ажилын, кижиге бүрүзүгө эмчи ду-зазы чедимчелиг болгаш шынарлыг болзун дээш, ниити аарыгларның көргүзүлгери эвээжидип, ие-чаш-тың камгалалын, бичии уругларның өлүп хораарын кызырар, диспан-серизацияны эки чорудары. Үс-түнде бижээним көргүзүлгөр дээш

Эмнелге коллектив.

барык 30 чылдарның дургузунда үзүктел чок ажилдап келгеш, бе-дик арга-дуржулганын аныяк эм-чилерге күзелди-биле дамчыдып берип чораан. Оланас Хурбаевич—Россия Федерациязының, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, ССРЭ-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы. Россия Федерация-зының ол «Ада-чурттуң кадык кам-галалына кириген төлептиг үлү-гузуу дээш» деп медаль-биле Тывадан кара чаңгыс шаңнаткан эмчи бооп турар.

Бистер, Чаа-Хөлдүн эмчилери, шак ыңдыг, үстүнде ады кирген ал-

Чаа-Хөлдүн кожун эмнелгезиниң ол чылдарда шаңнадып-мактадып-даа турганы ол. Зинаида Алек-сандровна Шаа-лы—Россия Феде-рациязының кадык-камгалалының тергени. Ол амгы үеде Тыва Рес-публиканың Кадык камгалал бол-гаш социал хөгжүлдө яамызында немелде эм хандырылганының талазы-биле эксперт эмчи бооп ажилдап турар.

Ортумак эртемниг ажилдакчы-лардан Чаа-Хөл кожунун чонунга эмчи дузазын чедирип чораан эмчи сестралары: Раиса Мартыгыр, Оюма Балчыг, Валерий Оюн,

Каадыр-оол Биче-оол, Маадыр-оол Хүргүл-оол, Окчаа Седен, Надежда Савченко, Сара Дыртык, Тыва Республиканың кадык камгалалы-ның алдарлыг ажилдакчызы Зоя Аспан-оол, Татьяна Тергенин, Ак-Туруг суурга ажилдап чораан ССРЭ-ниң кадык камгалалының тергени Чизе Монгушевна Дорта, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Екатерина Дордум-овна Чамзырын, Николай Соян-дюнович Ооржак болгаш өскелер-ни-даа бо байырлалда сактып, оларның буянныг, чаагай ажил-хер-ээн улуу-биле үнелеп чоруур бис.

Амгы үеде Чаа-Хөл кожунун эмнелгезиниң материал-техниктиг баазасы чылдан чылче экижиб орат. 2010 чылдың октябрь айда Ак-Туруг суурга чаа эмнелге пункту-зун ажиттывыс. Амгы үеде ында бир дээди эртемниг эмчи, 4 эмчи сестралары доктаамал ажилдап турарлар. Аарыг улуска дүрген дуза чедирери-биле «УАЗ» марка-лыг чаа машинаны эмнелге пункту-зунга берген.

Чаа-Хөлдүн төп эмнелгезиниң тургустунганындан бээр 70 чыл оюнуң байырлалының бүдүүзүнде Шаңчыда чаа эмнелге пунктузу ба-за ажиттыганы. Ынчан кээрге бо хүнде кожунун шупту чурттак-чылыг суурларында эмнелге пунк-тулары бар. Ол эмнелге пунктула-ры чогуур эмнелге дериг-херек-селдерин, бичилеп-даа болза, ап турар.

Чонун кадыы дээш кызымак ажилдап чоруур эмчилерден: Татьяна Кыргысевна Севек, Павел Тюлюшевич Суван, Аюта Алдын-ооловна Дагба-Лама, эмчи сестра-ларындан: Е.М.Молдурушкун, Е.С.Тарбак, Т.К.Опай, Ч.Б.Мажаа, С.М.Бүрбүжеп, Р.Х.Ховалыг, Р.М.Дамба, З.Т.Сагаан-оол, З.К.Ме-жекей, С.Д.Балчыг, А.Сувакпун, А.К.Хүлер-оол, А.В.Белек, А.Д.Монгуш болгаш өскелерни-даа бо байырлалда демдеглеп турар бис.

Эмнелгениң 70 чылын таварыш-тыр кожунун чонун кадык кам-галалын экижидер дээш ажилдап чораан хүндүлүг хоочуннарывиска, ам-даа ажилдап чоруур эмчилер-ге, эмчи сестраларына, ажилчы-нарга бүгү-ле эки чүүлдерни, ка-дыкшылды күзеп тур бис.

Альфия ЧАДАМБА,
Чаа-Хөл кожун эмнелге-зиниң улуг эмчизи.

Ноябрь 10 — РФ-тиң Иштики херектер органнарының
ажылдакчыларының хүнү

ОРУК. ЧОЛААЧЫ. ИНСПЕКТОР

Автомобильди эзирик байдалдыг тура башкарачы чүгле
чолаачының эвес, ооң ап чорууру кижилерге болгаш чадаг
улуска онза айылдыг деп чүве бүгүдөгө билдингир
болгай.

Ынчалзажок чамдык чолаачы-
ларның аразында хөй эвес хем-
чээлдиг алкоголь транспорт баш-
караарына ыңдыг-ла кончук айыыл-
дыг эвес дээр билишкен база бар.
Ол херек кырында ыңдыг эвес,
араганың хемчээли, бичии-даа
болза, ооң айылы улуг. Ону да-
раазында сан-көргүзүлгөр бадый-
кап болур: бо чылдың эрткен 9 ай-

ларының түннелдери-биле алырга,
республиканың автооруктарына 32
орук-транспорт озал-ондаа болга-
ны демдеглеттинген. Эрткен чыл-
дың ол-ла үеде болган 29 авто-
транспорт озал-ондаа транспортту
эзирик башкарып чорааннарның
буруузу-биле болган. Тываның
Күрүне автоинспекциясының ажил-
дакчылары тос айлар дургузунда

автотранспортту эзирик башкарып
чораан 3594 чолаачыны туткан. Ону
эрткен чылдың ол-ла үезинде
байдал-биле деңнээрге, ол 40 хуу
хөй бооп турар.

Ниити байдалды өөренип
көргөш, ТР талазы-биле ИХЯ-ның
ОШАЧКИ эргелели «Эзирик чолаа-
чы» деп оперативтиг-профилактика
хемчеглерин республика девискээ-
ринге чорудар шийтирнни хүлээп
алган. Ол талазы-биле рейдилерни
октябрь 27-ден 29-ка чедир чо-
руткан. Орук шимчээшкениниң муң
ажыг хажыдышкыннары, авто-
транспортту эзирик башкарып чо-
раан чолаачылар, машинаны төле-
вирлиг тургузар черге 77 транс-
портту тургусканы — ооң баштайгы
түннелдери мындыг. Ол хүннерде
орук-пост албанының тускайжыткан
ротазының инспекторлары ол хүн-
нерде чүгле Кызыл хоорайга орук-
транспорт озал-ондаан чайладып,
машинаны эзирик башкарып чораан
32 чолаачыны туткан. Ооң-биле
кады ол хемчеглерни чорудуп тура,
орук шимчээшкениниң дүрүмнерин
хажыдар чоруктарны чайладыр
хемчеглер база алдынган.

ДЕЗИПТЕР БОДААН, ЫНЧАЛЗАЖОК...

2011 чылдың ноябрь 4-те ИХЯ-
ның ОШАЧКИ-зиниң муниципалдар
аразының «Кызыл» салбырының
инспектору, полицияның прапорщи-
ги А. Таспанчик М-54 трассадан 700
метр черде арга чоогунда орукка
«ВАЗ»-2108 автомашинаны док-
таадыпкан. Ону Кызыл хоорайның
27 харлыг чурттакчызы башкарып
чораан. Инспектор ооң документ-
лерин хынап турар аразында
шыргай аргадан ийи эр кижилер
келген. Инспекторну эскерип кааш,
олар ол-ла дораан дезиптерин
оралдашканнар. Ынчалзажок по-

лиция ажилдакчызы оларны док-
таадыптар аргалыг болган. Олар-
ның бирээзиниң ап чорааны сум-
кага 660 грамм хемчээлдиг 120
кезек наркотиктиг бүдүмелдер чо-
раан. Туттурган кижилерниң кан-
дыг-даа документилери чок, Кызыл
болгаш Шарыпово чурттакчылары
бис дээр болганнар. Кым деп ки-
жилерил ол дээрзин тодарадыры-
биле оларны Тураның № 7 поли-
ция салбырының дежурный кеззе-
нге эккелген. РФ-тиң КК-зиниң 228
чүүлүнүң 2 кезээ-биле кеземче
херээн оттурган.

Ам бир чижек. Бо таварылгада
Иштики херектер яамызының муни-
ципалдар аразының «Чөөн-Хемчик»
килдизиниң инспекторлары база
шалыпкын хөдөлгөн. А-162 трасса-
ның 218 километринге рейд чору-
дуп турган үеде Чадаана хоорайның
3, Элегес-Аксының бир чурттакчы-
зын тутканнар. Олардан үш шоодай
черлик өзүп турар конопляны ха-
вырганнар.

Ая БЮРБЮ,
ТР талазы-биле ИХЯ-ның
ОШАЧКИ эргелелиниң пропа-
ганда бөлүүнүң улуг инспек-
тору.

ЧОННУҢ ӨҢҮҮ

2011 чылдың ноябрь 17-де полицияның участок төлээ-
риниң ажылын тургусканындан бээр 88 чыл ою болур.

Участок төлээлери начальниги С.Х.Сенгил-биле.

Тыва Республикада ИХЯ-ның
штадын езугаар ниитизи-биле 138
участок төлээлери чон аразында
сырый харылзаалыг ажылды
чорудуп турар. Боттарының хары-
лап турар административтиг девис-

кээрлеринге аар болгаш онза аар
кем-херек үүлгедиишкенин
болдурбас сорулга-биле участок
төлээлери тос айлар дургузунда
ниитизи-биле 14841 янзы-бүрү ко-
рум-чурум үүлгедиишкени дээш

административтиг хемчеглер алы-
ры-биле протоколдарны тургускан.
Эрткен чылдарга деңнээрге, ол 12,5
% өскөн. Оларның иштинде хөй-
ниитиниң чурумун үрзэн дээш РФ-
тиң Административтиг хоойлу-
зунун 20.1 чүүлүнге 4256, 20.21 чүү-
лүнге 5234 протоколду тургускан.
Ниитизи-биле 631 кем-херек үүлге-
диишкенин илередип, оларны
ажыдарына киришкен.

Ниитизи-биле участок төлээле-
ри ылангыя кезээки үеде корум-
чурум үрзешкени болдурбас сорул-
га-биле албан черлериниң эки тура-
чы дружиналары-биле рейдилерни
чоруткан.

Участок төлээлери назы чет-
пээннерден эгелээш, өг-бүле, дөр-
гүл-төрөл аразында быжыг корум-
чурум, кем-херек үүлгедиишкенин
болдурбас дээш ажилдап
турар. Оларның кызымаккай ажил-
ижин чон эскерип, оларны өңүк-
тери деп хүлээп көрүп, харылзааны
доктаамал тудуп турары өөрүнчүг.
Бистиң корр.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң хүндүткелдиг ававыс, кырган-ававыс
Александра Монгушовна ТЕМБИРЕК 2011 чылдың
ноябрь 11-де 70 харлаар.

Ол дөртөн ажыг чыл дургузунда чаңгыс чер-чурттугларының
ажы-төлүн номчурунга, бижириңге өөредип, эге класстарга
башкылап келген. Ооң кызымаккай күш-ажылын бедии-биле үнелел
«Улус өөредилгезиниң тергини» хүндүлүг аттың эдилекчизи, күш
ажылдың хоочуну.

Эргим, ынак ававыска, кырган-ававыска быжыг кадыкшылы
бистиң аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда үнелиг арга-сүмези
берип чоруурун күздөдүс!

Оглу, керни, хөй санныг уйнуктары.

Чагаалар аразындан

Юбилейиң-биле, эргим школам!

Бо чылын Нарын ортумак школазы 70 харлап турар. Эргим шко-
ла башкыларыма болгаш өөреникчи эш-өөрүмге болгаш доозукчул
байыр чедирип тур мен!

Нандан-Цэцэг ДАМЧАН. 6 класстың өөреникчизи

КОНКУРС ЧАРЛААН

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамы-
күрүнениң хамааты албанының организастыг болгаш ка-
хандырылганың килдизиниң кол специализи (юризи) бол-
ниити болгаш немелде өөредилгениң, кижизидилгени
эргелелиниң начальнигиниң хостуг албан-дужаалдар-
ээлээриниң конкурсузун чарлап тур.

Албан-дужаалды ээлээринче кордап турарларга негелде-
дээди профессионал эртем; шийтирип чорбааны, күрүне албаны
стажы 2 чылдан эвээш эвес азы мергежил аайы-биле стажы 3 чылдан
эвээш эвес болур.

Конкурс комиссиязынга кириер документилер:

- хууда билдиришишкини;
- бодунуң долдурганы болгаш адын салганы анкетазы, 4
хемчээлди 2 фото-чурук;
- паспортунуң азы ону солуур документиниң хоолгазы;
- эргежок чугула эртем-билиин, мергежилин бадыйткан тур
документилер;
- күш-ажыл дептериниң хоолгазы;
- медицина шынзылгазы (№086/у майык);
- ыяап-ла медицина камгаладылганың камгаладыл
херечилелиниң хоолгазы;
- РФ-тиң девискээринде чурттап турар черинде үндүр
органынга хамаатыны учетка тургусканының дугайында херечилел
хоолгазы;
- орулгаларының дугайында, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өн-
хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында 2009 чылдан
05.18-те РФ-тиң Президентизиниң №559 Чарлы-биле доктаады
тургускан майык езугаар долдурган медээлер;
- шериг албан-хүлээлгелигерге — шериг учедунуң докуме-
тилери.

Конкурска киржирин күззэн хамааты өске-даа документилер
(характеристиканы, сүме бижики, үнелелди, хүндүлүг аттарны, кла-
албан-дужаалын, дипломаттыг чадазын, шеригниң тускай эргез-
тывысканының, күрүне шаңналдары-биле шаңнатканының болгаш
өске-даа чүүлдерниң дугайында) кириер эргелиг.

Документилерни хүлээп алыр чер: Тыва Республиканың
Өөредилге болгаш эртем яамызы, кабинет №216, телефон 6-14-
(Калинин кудумчузу, 16, 2 каът).

Документилерни хүлээп алыр үези: бо чарлалды парла-
хүнден 30 хонук дургузунда ажил хүннеринде болгаш ажы-
шактарында.

Конкурс дугайында чарлалды Тыва Республиканың Өөредил-
болгаш эртем яамызының албан-езузузунуң <http://www.tuva-mo.ru>
сайтызында кириген.

Хөлезиге берип турар

Гаражтыг, чунар-бажыңныг ийи өрээл бажыңны хөлезиге бер-
тур. Тел. 8-923-389-88-87. Бетики Каа-Хем, Көк-Тейска
кудумчузу, 72.

• Бодалдар дизи

Бо делегейде арыг шынны Бистиң үевиште күш-ажы
чугаалаар кижилер-бичии уруг- дээрге бедик эрге болгаш бед-
лар. хүлээлге-дир.

Холмс.

В. Гюго

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редак-
торнун оралакчызы — 2-19-87, тел. факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия —
2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөре-
дилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы — 2-17-09, очулга —
2-03-87, үлетпур — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7500. Чагыг 129. Номерни парлагаже дужаганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НК
“Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740
БИК 049304740.

Россия Федерациясының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орталык
Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004-
чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыттыг саннары
болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары
харылылар.